

УДК 821.161.2-94.09[929 Шевч:929.52 Герн](045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-210-34>

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ВЗАЄМИН ТАРАСА ШЕВЧЕНКА З РОДИНОЮ ГЕРНІВ У ШЕВЧЕНКІАНИ

INTERPRETATION OF TARAS SHEVCHENKO'S RELATIONSHIP WITH THE HERN FAMILY IN SHEVCHENKIANA

Поліщук В.Т.,

orcid.org/0000-0002-9090-8324

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української літератури та компаративістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена одному з доволі суперечливих епізодів у житті Тараса Шевченка на засланні – стосункам із Карлом Герном і його дружиною Софією. Зауважено, що в шевченкознавстві та шевченкіані спостерігається достатньо широкий спектр інтерпретацій і тлумачень цієї теми, зокрема і як елемент шевченкофобії. Проаналізовано відносно невелику спогадову основу епізоду, а також різні його коментування в Шевченкових біографіях (М. Чалого, О. Кониського, академічній, І. Дзюби та ін.). Відзначено очевидну провокативність і упередженість окремих тлумачень аналізованої теми у працях Б. Сушинського та С. Росовецького, а також іще ширший спектр її інтерпретацій у різножанровій життєписній шевченкіані, вплив суспільно-історичних обставин того часу, коли були написані твори (аспект творчої свободи і цензури). Спостережено, що в шевченківській романістиці 1960–1980-х (твори О. Іваненко, Б. Вадецького, З. Тулуб, Вас. Шевчука), попри суперечливість історії, домінує «виправдальна» тенденція у творенні Шевченкової позиції в ній: «Шевченко вболівав за честь друга». Вказано на практику й роль домислово-вимислових операцій передусім у частині образотворення, на прийоми сюжетних контекстів задля додаткового акцентування бажаної тенденції. Мовлено, що в шевченківській біографіці останнього тридцятиріччя аналізована тема знайшла інакші інтерпретації, зокрема в «драматичній повісті» «Сердитий Бог» М. Братана та романі «Шевченко між світами» С. Росовецького. У статті детально проаналізовано творче втілення аналізованої теми в обох текстах, вказано на присутні відмінності її трактування авторами.

Ключові слова: шевченкіана, Шевченко і Герни, інтерпретація, романи, образи, домисел і вимисел.

The article focuses on a rather controversial episode in Taras Shevchenko's life in exile – his relationship with Karl Hern and his wife Sofia. It is noted that there is a fairly wide range of interpretations of this topic, in particular as an element of Shevchenkophobia in Shevchenko Studies and Shevchenkiana. The relatively small memory base of the episode is analyzed, as well as various commentaries on it in Shevchenko's biographies (by M. Chaly, O. Konysky, I. Dzyuba etc.). The obvious provocativeness and bias of certain interpretations of the depicted theme in the works of B. Sushynsky and S. Rosovetsky, as well as an even wider range of its interpretation in the multi-genre biographical Shevchenkiana, the influence of the socio-historical circumstances of the time when the works were written (aspect of creative freedom and censorship), are noted. It is observed that in Shevchenkiana novels of the 1960s–1980s (by O. Ivanenko, B. Vadetsky, Z. Tulub, Vas. Shevchuk), despite the contradictions of history, the 'revealing' tendency dominates in the creation of Shevchenko's position in it, "Shevchenko hunted for the honour of his friend". The practice and role of fictional operations, primarily in the part of image creation, and the techniques of plot contexts for additional accentuation of the desired trend are considered. It should be noted that in the biography of Shevchenko of the last thirty years, the analyzed theme found different interpretations, in particular in the 'dramatic story' of "Angry Bug" by M. Bratan and the novel of "Shevchenko between the worlds" by S. Rosovetsky. The article analyzes in detail the creative embodiment of the analyzed topic in both texts, stresses the differences in its interpretation by the authors.

Key words: Shevchenkiana, Shevchenko and the HERNs, interpretation, novels, images, fiction.

Постановка проблеми. Певно, це один із найсуперечливіших епізодів Шевченкового життя, навколо якого «схрестилися шаблі» дослідників і життєписців. До того ж цей епізод присутньо вплинув на буття поета-художника в солдатчині, значно його, те буття, ускладнивши і драматизувавши.

У найновіший за часом біографічній праці – «Шевченко. Сучасна біографія» (2020) Станіслава Росовецького – її автор загалом слушно розпочинає міркування про цікаву тут нам тему, зауваживши, що «найближчим свідком» цієї «великодньої катастрофи» був Шевченків друг Федір Лазаревський, і далі мовивши: «Набагато надійнішими були б свідчення самого Шевченка, прапорщика Ісаєва, Герна або його дружини Софії Миколаївни, але вони своїх версій не залишили» [1, с. 239]. Так справді було, і, певно, така ситуація зумовила значно ширший діапазон інтерпретацій аналізованої історії, ніж він міг бути, якби з'явилися й інші версії її безпосередніх учасників. Але, з іншого боку, історія була настільки особливою чи й пікантною, а може, й очевидною, що чекати згаданих версій було б годі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця тема означена тільки в біографічних матеріалах про Шевченка (книгах, статтях) і, як правило, без ніяких порівняльних моментів та з авторськими її трактуваннями. Про художньо-документальні інтерпретації зазначеної теми в шевченківській життєписній літературі теж досі не йшлося, принаймні публікацій такої семантики не виявлено. Природно, що аналіз заявленої теми має наукову **новизну** й **актуальність** цієї студії, а дослідницьке її осмислення, виявлення особливостей і характерних тенденцій відтворення історії в шевченківській біографії становить **мету**.

Виклад основного матеріалу. Конспективно цей аналізований епізод Шевченкового життя мав таку семантику: 1850 року, будучи на засланні й живши в Оренбурзі, Тарас Григорович мешкав у будинку свого щирого приятеля, штабс-капітана Карла Герна та його дружини Софії Миколаївни, матері трьох дітей. У якийсь момент Шевченко побачив, що до господині за відсутності господаря вчащає молодий прапорщик Ісаєв. Ця «амурна» історія дуже обурила поета, й він, попри застереження згаданого вище іншого приятеля, Ф. Лазаревського, але бажаючи припинити таке глумління над добрим ім'ям К. Герна, в пікантний момент привів Карла Івановича до покоїв його ж дружини. Оскандалений Ісаєв наступного ж дня написав лист-донос на Шевченка про невідповідне царському розпорядженню («під суворий нагляд із заборonoю писати й малювати») його життя на засланні. Далі були обшуки, арешт Шевченка й переведення до Орської фортеці, в зовсім інші умови буття.

Певно, тут не варто широко переповідати чи цитувати згаданий спогад Ф. Лазаревського про цей епізод, бо в різних документальних джерелах він неодноразово згаданий або цитований, та й весь текст спогадів цього Шевченкового друга легко знайти [див., напр.: 2, с. 176–185]. Зауважимо лише на тому, що Ф. Лазаревський, як видно з тексту, настійно і мотивовано застерігав Шевченка від наміру «розкрити злочин». Однак ж... «Але Тарас мій не вгамовувався. Він почав стежити за дружиною NN (тобто – К. Герна – В. П.) і щовечора приносив мені все нові відомості про свої спостереження і відкриття. У п'ятницю на страсному тижні він прибіг до мене з тріумфуючою фізіономією. – Накрив! Довів!...» [2, с. 182]. Оцей уривок варто тут зацитувати, бо саме на тлі його інформативної семантики чіткіше проявляються інтерпретаційні версії події в різних джерелах і життєписних творах. Так само варто зацитувати з того ж джерела мотивування Шевченком тих своїх дій: «– Доведу ж я цій к...! не дам їй безкарно ганьбити чесне ім'я шанованої людини (тобто К. Герна – В. П.)» [там само]. Теза важлива, особливо з огляду на відому Шевченкову емоційність при баченні якоїсь несправедливості у ставленні до людини. Як і з огляду на його майже легендарну впертість і небажання прислухатися до порад і застережень, які йшли врозріз із його розумінням подій чи ситуацій.

Як бачимо з цитованих спогадів, суперечливість історії містилася навіть у намірах і діях Шевченка та застереженнях Ф. Лазаревського. Збереглася вона і в подальших багатьох біографічних і творчих інтерпретаціях події, хіба що тільки автори біографій чи творів брали на себе місію пом'якшити чи, навпаки, загострити згадану суперечливість, звісно, передовсім у вчинку Шевченка. Треба відзначити, що практично всі біографи більш чи менш виразно означували небездоганність Шевченкових дій у цій історії, або ж зовсім її оминали, як це бачимо, скажімо, в статті про Карла Герна з «Шевченківській енциклопедії» [див.: 3, с. 65–66]. Схожі картини

ми спостерігаємо і в інших біографічних джерелах, скажімо, в одній із перших Шевченкових біографій авторства Михайла Чалого. Можливо, цей біограф і не володів відповідною конкретнішою інформацією, бо дуже скупо мовив про донос на Шевченка і тільки здогадливо за його причини: «На думку загалу, автором цього доносу був прапорщик І[саєв], обурений на Шевченка за те, що той перешкодив йому в якихось зальотах» [4, с. 60]. Причиною такої дуже узагальненої інформації, неназивання чи позначення криптонімами персонажів аналізованої історії могло бути й те, що на момент виходу книги М. Чалого (1882 р.) ті люди були ще живими, й біограф не вважав за потрібне згадувати їх у видимо дражливій історії.

Певно, першим (звісно, крім Ф. Лазаревського), хто ширше виписав аналізовану історію, заклавши в неї видимі оціночні акценти, був дуже сумлінний Шевченків біограф і палкий та послідовний його прихильник Олександр Кониський. Зауваживши на щирості приятелювання Тараса з Карлом Герном, «людиною освіченою, гуманною, без краю доброю», «що вельми багацько зробила задля Шевченка доброго і лишилася вірною йому довіку» [5, с. 296], назвавши Гернову дружину «молодою жінкою-красунею» (на момент згаданої історії Софія Герн мала 26 років і троє дітей – В. П.), до якої «лицявся офіцер Ісаєв», О. Кониський доволі розлого виписує власне розуміння Шевченкових почуттів від споглядання пікантної інтимної ситуації, названої біографом «занадто лоскитливою». Із цитованого нижче доволі ясно чується бажання не тільки зрозуміти й пояснити мотиви Тарасового вчинку, але й виправдати його Шевченковими ж рисами вдачі й характеру: «Трудно, навіть неможливо було Тарасові витерпіти таку наругу над своїм другом; глибоковдячливе серце його обурювалося; він довгий час не тямив, що діяти: чи відкрити своєму другові очі, чи байдуже збочити і не втручатися до цієї інтимної і занадто лоскотливої справи? Мовчати совість не давала йому; та таки ж чи чесно б було дивитися мовчки і не остерегти свого друга, бачучи, що під його стріху підкладають вихоть з вогнем» [там само]. З огляду на деякі пізніші інтерпретації цієї історії, не зайве зауважити на тій тезі О. Кониського, за якою, мовляв, «поголоски» про стосунки Ісаєва та Софії Герн були відомі в гарнізоні, й тільки добрий Карл цього не помічав. Власне, про такі чутки згадував і Ф. Лазаревський.

Дещо стисліше, але сутнісно схоже поцінував ситуацію й Павло Зайцев, зауваживши, що Шевченком тут «керувало... шляхетне почуття людини, щиро ображеної за моральну кривду своєму другові» [6, с. 257]. Зовсім скупо означена ця історія в академічній Шевченковій «Біографії» [див.: 7, с. 253] та в біографії І. Дзюби [див.: 8, с. 457], але в обох названих джерелах учинок Шевченка названий захистом честі його приятеля К. Герна.

У тлумаченні й оцінках цієї «лоскитливої» історії вочевидь кожен нюанс важливий. У вищевказаних джерелах, та і в усіх інших наступних, майже всі оціночні судження лежать у площині моральності, але з доволі широкою амплітудою думок: від того, чи морально втручатися в чужі сімейні стосунки (мовляв, «чужа сім'я – сутінки»), до того, про що вище мовлено в біографіях: чи морально байдуже відвернутись і не захистити честь щирого друга... Та і в цій амплітуді є варіації. Скажімо, та, що Шевченко, свідомо чи в «азарті» розкрити гріховні дії коханців, проігнорував небезпеку для самого себе, про яку його попереджав Ф. Лазаревський: про цілком імовірну помсту зганьбленого Ісаєва як вищого за чином і не тільки. Цитований П. Зайцев потрактував це як свідоме ігнорування («... але Шевченко не хотів нічого слухати» [6, с. 257]), натомість І. Дзюба допускав і можливі запізнілі Тарасові сумніви, зважаючи на ту ж «лоскитливість» ситуації: «Можна по-різному розцінювати таку форму втручання в чужі стосунки, – нотував біограф, – але Шевченкові, мабуть, невдовзі довелося пошкодувати...» [8, с. 457]. Десь у таких смислових координатах реалізовано інтерпретації і в більшості інших біографічно-дослідницьких джерелах, а також, як побачимо далі, і в більшості життєписних творів про Шевченка.

Однак в окремих студіях чи есеїстичних текстах маємо помітно інші, й не без доволі очевидних провокативних підтекстів, варіації теми. Полишивши обіч писання сумнозвісного

О. Бузини, окремо назвемо роман-есе Богдана Сушинського «Тарас Шевченко: геній – в самотності» (2006). Власне, і цей текст знайшов цілком адекватне поцінування у відомій статті І. Дзюби «Шевченкофобія в сучасній Україні», де зокрема мовлено і про цікаву нам тему: «В численних біографічних дослідженнях говорилося про прикру необачність Шевченка, який зберігав листи в себе, що мало сумні наслідки для декого із його друзів. Про це, як і про недоречне втручання Шевченка в родинні справи Гернів, Сушинський пише різкіше, ніж інші автори, але тут він має підстави, хоч і переходить міру у своїх висловлюваннях» [9, с. 21]. Зауважимо, що в цій статті її автор чіткіше, ніж у цитованій вище біографії, оцінив учинок Шевченка щодо аналізованої історії, назвавши його «недоречним».

У статті І. Дзюба цілком обґрунтовано й доречно вдається до іронії чи й сарказму, аналізуючи численні домисли Б. Сушинського, котрий справді переніс «прийоми белетристичної романістики на біографічну есеїстку» [9, с. 19], вибірково використовує джерела під власні домислові версії, особливо в епізодах із «моральністю», коли романіст видимо охоче протиставляє «плебея» Шевченка «моральним» носіям «блакитної крові», дворянам, аристократам, офіцерам, як це особливо рельєфно показано в аналізованій тут історії. Б. Сушинський, позірно «праведно» апелюючи до читачів, барвисто виписує уявлені ним же картини, як Шевченко, «подібно нищому лакею» [13, с. 298], вистежує коханців, відповідно мовить про душевні муки Герна, його дружини, навіть Ісаєва, який, виявляється, «змушений були або вбити Шевченка (на дуелі – В.П.), або... написати доноса...» [10, с. 299]. «А як йому (К. Герну – В. П.) поводитись, коли раптом якийсь «доброзичливець» (курсив Б. Сушинського – В.П.) ставить його перед фактом: у спальні твоєї дружини – коханець!? І полковник (насправді – штабс-капітан – В. П.), проклинаючи цього донощика і все на світі», знаючи, скільки ганьби він набереється через це плебейство рядового Шевченка, плентається додому викривати свою дружину і прапорщика Ісаєва» [10, с. 298]. Романіст багато пише про правила дворянської честі, щедро наділяючи цією рисою всіх трьох «постраждалих» від учинку Шевченка – Ісаєва, Герна і його дружину. При цьому доволі специфічно згадану «дворянську честь» трактуючи. Скажімо, Б. Сушинський так творить уявлений ним же стан Софії Герн: «Що повинна була робити вона, знаючи, що всі три чоловіки (тобто Герн, Ісаєв і Шевченко, але не вона сама – В.П.), які причетні до цієї історії, передовсім повинні була дбати про її честь? Але один із них поставив її в ідіотське становище перед усім містом, усім дворянством імперії? Якби тепер до спальні жінки, – далі домислює Б. Сушинський, – під час таємного побачення, хтось привів її власного чоловіка, вона принаймні вилаяла б цього «доброзичливця». Але Софія була дворянкою і, звичайно ж, не зробила цього» [10, с. 299]. За Б. Сушинським, «пляма аморальності» лежить тільки на Шевченкові, хоч у відомих цьому романістові джерелах, у спогадах того ж Ф. Лазаревського, зауважено, що про амурні взаємини Ісаєва та Софії Герн «містом пішли чутки» ще до Шевченкового «викриття» і що ті чутки немалою мірою спонукали Шевченка вчинити так, як він учинив, попри всю «лоскїтливість» моменту. Ігнорує Б. Сушинський і той відомий факт, що взаємини між Герном і Шевченком не погіршилися після згаданої історії, тож іще питання, чи «проклинав цього донощика», тобто рядового Шевченка, штабс-капітан Герн і чи «плентався» він викривати зраду дружини, чи, навпаки, поспішав... Але в романі-есе Б. Сушинського аналізовану історію інтерпретовано саме так, по-шевченкофобськи, попри всю можливу її смислову неоднозначність.

Помітним чином «осучаснив» аналізовану історію в найновішій за часом виходу Шевченковій біографії С. Росовецький. Гостра полеміка в соцмережах із приводу «сучасної біографії» була зумовлена й інтерпретацією цього Шевченкового вчинку. Майже дослівно переповівши «від себе» відповідний епізод зі спогадів Ф. Лазаревського, С. Росовецький, подібно до Б. Сушинського, але не впадаючи в тему «плебейства-дворянства», переводить розмову в «площину моральності» Шевченка, з небезперечною категоричністю мовлячи, що «Поет (тобто Шевченко – В. П.) ніколи в житті не був моралістом і в тверезому вигляді утримував при собі

негативні думки про інших людей. Він не раз закохувався в заміжніх жінок, аж ніяк не переймаючись сумнівами про своє право на таке почуття» [1, с. 240]. Із цитованим судженням можна (і треба!) полемізувати принаймні в кількох смислах, не тільки з приводу категоричності, але, скажімо, і про різні смисли поняття «закоханості». У Шевченкових взаєминах із жінками до епізоду з Герном в Оренбурзі, більш-менш відома одна закоханість у заміжню жінку – Ганну Закревську, але ж та історія зовсім не схожа на історію «оренбурзьку»...

Між тим С. Росовецький пропонує зовсім нову інтерпретацію аналізованих подій в Оренбурзі. Можна сказати – сенсаційну. Поставивши перед собою і всіма читачами «сучасної біографії» питання, «З чого б це він (Шевченко – В. П.), завжди замкнутий (фаховий шевченкознавець С. Росовецький цілком очевидно знав, що Шевченко бував різним, далеко не «завжди замкнутим» – В. П.), раптом почав вистежувати коханців?» [там само], біограф пропонує власну версію: «Пояснення тут одне. Шевченко жорстоко ревнував. Але кого саме? Софію Миколаївну? Навряд чи він став би волочитися за дружиною свого кращого друга...» [там само]. Узявши за аргумент натхненно виконаний Шевченком акварельний портрет того ж Ісаєва, С. Росовецький приходить до висновку, що «Шевченко був платонічно, тобто в певному сенсі невинно, закоханий у прапорщика з Полтави, земляка... Ну, не знайшлося тоді в Оренбурзі гарної української дівчини, щоб на ній відпочити погляду художника, зголоднілому на жіночу красу...» [там само]. Дуже прозоре, зокрема і в сенсі своєї провокативної сумнівності, судження, що його не «рятує» і згадана «платонічність». Як побачимо далі, С. Росовецький, але вже в романі «Шевченко між світами», ще радикальніше витворить цю історію.

Усе мовлене вище стосується спогадових і біографічних текстів про Шевченка. Цілком природно, що і в життєписній шевченкіані, передовсім, звісно, в романістиці, згаданий епізод життя Шевченка знайшов свої варіації інтерпретацій, оцінок чи тлумачень, у яких немалою мірою відбилися ті ж сумніви чи суперечності, які означені в джерельних чи дослідницьких текстах. Звісно, художня біографія має свої жанрові риси, зокрема у сфері домислів/вимислів, які в таких творах не тільки можливі, а й потрібні чи бажані. Автор життєписних творів «вільніший» у сюжетобудові й образотворенні, в організації хронотопу тощо. Власне, названі особливості художньо-біографічного жанру знайшли реалізацію і в романно-повістевій шевченкіані, в т. ч. і при творенні цікавої нам тут історії.

У першій половині 1960-х, «двічі ювілейних» для Шевченка, з'явилися три романи з цікавими інтерпретаціями аналізованої події: «Акын Терези. Шевченко в ссылке» (1961) російського прозаїка Бориса Вадецького, «Тарасові шляхи» (1961) Оксани Іваненко та «В степу безкраїм за Уралом» Зінаїди Тулуб (1964). Кожен із авторів названих романів по-своєму описав відповідну історію, цікаву й сюжетними колізіями, і твореними в ній образами, адже до сюжетних контекстів більш чи менш характеристично були введені й виписані всі персонажі – не тільки Шевченко й Герн, але й Софія та Ісаєв. При цьому кожен зі згаданих романістів, особливо ж Б. Вадецький і З. Тулуб, достатньо широко скористався можливостями художнього домислу передовсім у творенні образів, але і в колізіях сюжету теж. У «Тарасових шляхах» О. Іваненко аналізована історія відтворена дуже стримано. Цілком імовірно, це було зумовлене й адресованістю роману читачам «середнього і старшого шкільного віку». Свого часу відомий літературознавець і письменник Микола Сиротюк у написаному ним літературно-критичному нарисі «Зінаїда Тулуб» звернув увагу на відтворення аналізованої історії в усіх трьох названих вище романах. Щодо роману О. Іваненко він зауважив, що письменниця «цілком і повністю пішла за свідченнями Лазаревського (згадуваними спогадами Ф. Лазаревського – В.П.), може, навіть занадто довірилася їм – перенесла до свого твору не тільки їх зміст, але й букву» [11, с. 182]. Слушність у такому судженні є, хіба що варто зауважити на особливому акцентуванні письменницею Шевченкового бажання відстояти честь щирого друга і нехтування можливою помстою від ницого Ісаєва, названого тут «жевжиком», «оренбурзьким Дон-Жуаном». Романний Тарас мовить на застереження Лазаревського: «Я не розумію тебе,

Федоре. Адже справа стосується на мене, а людини, яку я люблю і поважаю і від якої я зазнав стільки добра і уваги. Виходить, я мушу бути свинею через свою обережність?..» [12, с. 324].

У романах же Б. Вадецького та З. Тулуб цікава нам історія вписана в значно ширші контексти, з доволі розлогими й виразистими характеристиками всіх задіяних у ній персонажів, покликаних, як розуміється, переконливіше й «виправдально» мотивувати вчинок Шевченка, «перерозподілити» можливий негативований сенс події між усіма її учасниками тощо. У цьому зв'язку, скажімо, Б. Вадецький, описуючи відповідні епізоди, практично основну увагу приділив творенню винятково негативного образу Ісаєва, негативного і зовні (хоча зберігся його портрет роботи Шевченка), і душевно. «... Ісаєв був галасливим і до неприємності жвавим; голова здалеку схожа на куш: вуса, хвацько загнуті, доходили майже до вух, зливаючись із бакенами; волосся стирчало. Низенький, волохатий і крикливо-хвацький, він тримався так, боячись здатися зовсім непомітним серед людей. <...> Книжки, очевидно, робили його злим і мстивим, не лишаючи в душі доброго сліду... <...> В гарнізоні прозивали прапорщика «Ісайкой», пояснюючи це прізвисько не стільки його прізвищем, скільки схожістю з лягавою, що належала одному з офіцерів» [13, с. 181–182]. І под. У романному образі Карла Герна явно переважали позитивні людські риси, хоча й не без певних критичних ноток, мовляв, «добродушний, легко сходився з людьми, знав справжню ціну своїм гарнізонним приятелям», але й «жив безпутно й вітряно, задовольнившись товариством своєї козачки і двох-трьох однополчан» [13, с. 182]. «Козачкою» тут, звісно, романіст називає дружину Герна. Показово, що Б. Вадецький у романі зовсім не пише про причину доносу «Ісайки» на Шевченка, не згадує «амурної» історії, а Гернова «козачка» у фіналі підрозділу про арешт і перенаправлення Шевченка виявляє співчутливі емоції: «Дома (у Герна, де квартирував Шевченко – В.П.) зло плакала козачка, звинувачуючи всіх у долі постояльця, готувала йому вузлики із провізією, розкидала по кімнаті його книги, потім збирала їх, зв'язувала і завмирала в оцепенінні» [13, с. 192]. М. Сиротюк у згаданій вище праці не без критицизму висловився про таку версію події від Б. Вадецького, «котрий чи не найзаповзятіше силкувався позбавити постать Кобзаря різних негативних моментів» [11, с. 177]. Зрозуміло, отже, що й роль Шевченка в аналізованій історії дослідник бачив небездоганною.

Повернувшись до проблеми творення романних образів і їх семантики, зазначимо, що образ прапорщика Ісаєва в них практично скрізь виразно негативний, і такі характеристики зіперті на відповідні штрихи зі спогадів, того ж Ф. Лазаревського, наприклад. Хіба що письменники-життєписці творять свої сюжетні ситуації чи картини з утіленням відповідних рис того чи того образу. Що ж до Софії Герн, то фактично відсутня якась документальна «біографічна» база, окрім відомостей про її вік і вроду. Тож письменники й мусять / можуть творити різні домисли «біографічного» плану, маючи на меті певний (запрограмований!) смисловий ефект у контексті всієї цікавої нам історії. Якщо в Б. Вадецького Софія – «козачка», то в романі О. Іваненко «це був зразок типової військової дами! Правда, з Тарасом вона була завжди люб'язна, як і належить господині <...> До того ж дружина Герна не вабила ані розумом, ані душею» [12, с. 323–324]. Натомість у романі З. Тулуб, де про Софію домислено чи не найбільше, про неї мовлено як про польку і з виразними характеристиками: «Софія Іванівна Герн любила товариство. Крім її земляків, польських засланців, до Гернів вчащало багато знайомих, від старих відставних генералів до молоденьких прапорщиків... Також любила вона, щоб її вважали знавцем і цінителем мистецтва, хоч насправді не дуже тямила в цьому...» [14, с. 420]. У такому ж дусі, не без смислової викривальності, про Гернову дружину мовлено й інше, чим письменниця ніби «готувала» читача до розуміння природи Софійного «падіння». Схожими творчими прийомами, зокрема й діалогами, тонко розставлено акценти в образі Ісаєва.

Водночас зауважуємо, що й до відомих Шевченкових дій у цій історії З. Тулуб ставилася критично. Знову звернемось до цитованої праці М. Сиротюка, в якій він говорить і про дуже уважне ставлення З. Тулуб до фактології, і про творче освоєння нею документальних

джерел, одними із яких були вже цитовані спогади Ф. Лазаревського про Шевченка в Оренбурзі, в т.ч. до відомої історії з Ісаєвим і Герном. «Щоб яскравіше підкреслити, – нотує М. Сиротюк, – що Шевченко став жертвою жорстоких чвар між лібералами-обручовцями та консерваторами-перовцями, а мстивий і бездарний боягуз Ісаєв – гидкою зброєю в руках останніх, Зінаїда Тулуб і далі не поспішає. Вона уважно простежує поведінку прапорщика після зазваної ним від Герна «кривди» (тобто вигнання зі спальні Софії – В. П.): показує, як за порадою генерала-перовця Толмачова Ісаєв силкується зварганити донос на Герна та генерала Обручова...» [11, с. 184] і т.д. Цитований дослідник, власне, прагнув сприйняти і спопуляризувати запропоновану в романі Зінаїдою Тулуб версію аналізованої історії та Шевченкового вчинку в ній, якою, пряміше кажучи, письменниця спробувала довести, що не «викриття» Шевченком банальної амурної справи стало основною причиною доносу Ісаєва, а обставини значно складніші й не такі вже приватні. М. Сиротюк уміщує також дуже цікавий лист З. Тулуб до одного з рецензентів її роману, в якому викладає й інші мотиви власної версії сумної оренбурзької пригоди: «... фактично, – писала в листі романістка, – незважаючи на всі умовляння Лазаревського, Шевченко вистежив, коли Ісаєв був у своєї коханки пані Герн, побіг до штабу й привів Герна додому, виявивши велику нетактовність і навіть нечуйність до Герна (тут і далі курсив наш – В.П.), а Ісаєв розлютив, що зганьбив його солдат – людина підлегла і безправна. Так було. А я, щоб не копрометувати мого героя (тобто Шевченка – В. П.) перед читачем, почала шалено шукати інших причин (далі називає багато опрацьованих видань)... і натрапила на ворожнечу між прихильниками Перовського та прихильниками Обручова, і помилка Шевченка принесла перемогу перовцям...» [11, с. 185].

Природно, цю свою версію історії З. Тулуб відтворила в романі, широко виписавши різні епізоди з Ісаєвим і Софеєю, в яких спостережливий романний Шевченко вловлював для себе якісь дивні нюанси їхньої поведінки (скажімо, коли Ісаєв у помешканні Гернів: «І пішов вперед, як людина, що знає тут кожен куток» [145, с. 426] і под.), відкривав для себе дрібноту їхніх душ, а зрозумівши, в чому суть, страждав і сумнівався: як бути? як учинити? Зрештою, за сюжетом цього роману, Шевченко не вистежував коханців, не бігав за Герном і не приводив до спальні дружини, навіть стримував Карла, який нібито сам зрозумів, у чому річ і розправився з нахабним кривдником [див.: 14, с. 489–491]. У підрозділі «Крах» письменниця широко описує «зварганя» доносу... Ясна річ, за канонами жанру З. Тулуб мала право на власну інтерпретацію, в якій, певно, не обійшлося без домислів.

Василь Шевчук у своїй талановитій диалогії «Син волі» (1984) і «Терновий світ» (1986), подібно до розглянутого вище роману З. Тулуб, вписав цікаву нам історію в доволі широкий контекст і так само, як ця ж письменниця, спробував знайти й відтворити певні «пом'якшувальні» обставини для суперечливого Шевченкового вчинку. Варто зауважити на виразно психологізованій творчій стилістиці диалогії, яка дозволила майстерно показати глибокі внутрішні переживання героя, його сумніви й емоції в романі взагалі і в аналізованій конкретній ситуації зокрема.

Своєрідною зав'язкою до інтерпретованої в диалогії події став діалог друзів-офіцерів, які збиралися розходитися з вечірки:

«– Час і мені додому, – схопився Герн. – Дружина жде.

– Красуня вона у вас, штабс-капітане... – заздро зітхнув Поспелов.

– Правда, – всміхнувся Герн. – Вона мені осяює цей хмурий край...

Як Бутаков і Герн пішли, Поспелов кинув не без лукавства:

– Кажуть, ваш землячок Ісаєв туди взяв курс...

– Оцей Адоніс-прапорщик? – спитав Хома.

– Панове! – різко сказав Тарас. – Дружина друга нашого, як і дружина Цезаря, поза підозрою. Чи личить нам повторювати чийсь плітки?...» [15, с. 459].

Але закинута думка стривожила романного Шевченка, він зрештою переконується, що для пліток є підстави. Далі романіст домислює-моделює картину, коли Тарас малює портрет Іса-

ева й веде з ним характеристичну розмову на тему шляхетності, благородства, збереження честі друга, роблячи цим прозорий натяк прапорщиків. За версією романіста треба розуміти, що Шевченко, мовляв, дуже прозоро намагався попередити й застерегти «юного Адоніса». Сухістю і холодом своїх відповідей Ісаєв засвідчує розуміння натяку, але й далі візитує до Софії...

Фінальний епізод виписаний діалогом між Лазаревським і Шевченком, у якому Тарас показаний гнівним, обуреним, нестримним. «А Герн, гадаєш, буде тобі безмірно вдячний за розкриття?»

– Принаймні я не буду ховати від нього очі, – не міг Тарас угамуватись. Він весь кипів обуренням і вболіванням за друга, що так близько до серця взяв його неволю. – Краще нехай гірка, та правда, ніж солоденька, сліпа брехня!» [15, с. 467–468]. Сама розв'язка моменту виписана так, що нібито Шевченко запобіг кривавій розплаті («Якби Тарас не вирвав зброю в штабс-капітана, то був би труп...») [15, с. 468]. Повторимося, зауваживши на виразній «шевченківській» інтерпретаційній моделі суперечливої події. Правда, тут можна вести й дещо ширшу розмову. Річ у тім, що і для дослідників, і для белетристів-життєписців єдиним джерелом інформації про аналізовану подію є згадуваний епізод зі спогадів Ф. Лазаревського. Його практично всі цитують-інтерпретують, не ставлячи під будь-який сумнів. Мабуть, і логічно, зважаючи на вельми щирі дружні взаємини Шевченка і з Федором, й зі всіма братами Лазаревськими. Але хто може бути абсолютно певним у тому, що Ф. Лазаревський у спогаді про цікаву історію передав усі нюанси її перебігу, чи не упустив чогось важливого, зокрема з поля емоцій, яким Шевченко був таки ж підвладний. Мовиться це хоча б для того, щоб певним чином пояснити різні домисли, зокрема в романах тих же З. Тулуб і Вас. Шевчука.

Шевченкіана останнього тридцятиріччя, зокрема романістика, позначена помітними новими рисами, передовсім у творенні рельєфного, повнокровного, різнобічного образу Тараса Шевченка і як генія, національного пророка, і як живої, земної людини з вельми непростою долею. Скажімо, в романах «Любов на порозі вічності» Володимира Кепича, «Тарасові страсті» Зіновія Легкого, «Зоре моя вечірня, або Пророк і Марія» Галини Тарасюк, популярній трилогії Антонії Цвід про жінок у житті Шевченка, в низці інших «шевченківських» творів багато уваги приділено показові особистого життя поета-художника, ролі жінок у його бутті тощо. Автор цих рядків недавно опублікував монографію за такою проблематикою в шевченкіані [16]. Аналізована в цій розвідці тема доволі щільно торкається тих же проблем Шевченкової долі. За умов творчої свободи й відсутності цензури письменники значно більше уваги стали приділяти раніше майже «апокрифічним» аспектами приватної сфери в шевченкіані.

Тема, яка нас тут цікавить, у згадане 30-річчя знайшла реалізацію принаймні у двох творах – драматичній повісті Миколи Братана «Сердитий Бог» [17] і найновішому за часом виходу на сьогодні біографо-фантастичному романі Станіслава Росовецького «Шевченко між світами» [18].

Окрему увагу звернемо на авторські жанрові найменування творів, особливо роману С. Росовецького, а в ньому зокрема – на означення «фантастичний». Твір М. Братана логічніше б, на наш погляд, назвати драматичною поемою, зважаючи на віршову мову тексту.

У «повісті» М. Братана відтворено оренбурзькі події 1849–1850 років, виведено образи реальних історичних осіб і домислених персонажів, виписано цікаву версію взаємин Шевченка з татаркою Забаржадою. Цілком логічно, що тут не обійдені увагою взаємини поета з Герном та Ісаєвим. Аби ширше розкрити характери кожного з персонажів, письменник домислює і творить цілу низку картини-епізодів із участю Шевченка, Ісаєва, Софії Герн, «вмонтовує» їх до контексту інших подій, але з виразними характеристичними штрихами-«сигналами», котрі відповідним чином «підсвічують» кожен із образів, «програмують» майбутні конфліктні колізії.

У розмові друзів-офіцерів Карл Герн напівжартома ображається, що Шевченко йде відпочивати до Лазаревського, а не до їхнього флігеля, на що Тарас схожим тоном каже про щирі поваги

до Гернів («Для мене, Карле Йвановичу, Ви / Й Софія Миколаївна – мов рідні...» [17, с. 21]), – штрих до зав'язки історії. У кабінеті генерал-губернатора Обручова відбувається знайомство Шевченка з Ісаєвим, тут же з дружиною Обручова входить Софія Герн – обоє хочуть подивитися мальовані Шевченком портрети, Софія знайомиться з Ісаєвим і покликається знайти йому помешкання в місті, – наступний крок у сюжеті. «Повістевий» Шевченко одразу холоднувато й колюче діалогізує з Ісаєвим, полтавцем родом, який заявляє, що він «Великорос. Ніскільки не хохол» [1, с. 27], що має успіхи у жінок («Була одна... Була і друга – третя...» [1, с. 34]), Шевченко ж попереджає Герна:

А тільки Ви не дуже довіряйтесь

Царевому тезкові-вертієві...

Я, каже, з Малоросії. Байстрюк! [17, с. 32].

Епізод за епізодом повістяр доводить сюжет цієї любовної історії до моментів не без еротичних відтінків, широко відтворює картину палкої зустрічі коханців у віддаленій хижці [див.: 1, сс. 36, 38–41]

Ісаєв: Софієчко, я ждав цієї миті

С.Герн: І я...

Ісаєв: Так в чому ж справа?

С.Герн: Зачекай, нехай стемніє.

Ісаєв: Я помру до ночі.

С.Герн: Стидаюсь я...

Ісаєв: Забудемо про сором!

Ми вдвох у парі, ми – Адам і Єва... [17, с. 39]

У цьому пристрасному шалі коханці, звісно, пером повістяра, згадують і цитують еротичний епізод зустрічі Яреми й Оксани з Шевченкових «Гайдамаків» (С. Герн: «Тепер цілуй, цілуй мене до болю! / Отак, як в «Гайдамаках» у Шевченка [17, с. 40]). Але в цей момент їх застають у хижці Герн і Шевченко, яких нібито навів по сліду Гернів пес Сірко... Знову звучить гострий діалог поета і прапорщика, за яким донос і арешт...

Характеризуючи інтерпретацію історії М. Братаном, відзначаємо, що й цей автор, як і раніше З. Тулуб чи Вас. Шевчук, так сутнісно моделював сюжетні колізії, аби показати нібито *вимушеність* або й *випадковість* Шевченкових дій щодо викриття коханців. При цьому повістяр немало уваги приділив характеристичним, власне – самовикривавчим діям повістєвих Ісаєва та Софії, зокрема і через змалювання любовно-еротичних картин-епізодів, достатньо властивих для новітньої романної шевченкіани, звичайно ж, домислених.

Ще радикальнішим шляхом пішов С. Росовецький, причому не тільки в зображенні цікавої нам історії, але і великої частини Шевченкового життя. Звичайно, згаданий «радикалізм» був мотивований авторським вибором жанру твору як роману «біографо-фантастичного», де особлива увага падає на друге означення. Мовимо про роман «Шевченко між світами».

Дуже узагальнено скажемо про сюжет роману. На його початку показано останні дні життя Шевченка, його смерть і перенесення, певно ж, душі й нечуттєвого тіла до Чистця як варіанту католицького Чистилища, де вони мають перебути митарства перед Страшним Судом. У Чистці Шевченко зустрічає святого старця, а ним виявився Дмитрій Ростовський (він же Данило Туптало, письменник і релігійний діяч), котрий розповів Тарасові багато дивного й містичного (власне, фантастичного). Зокрема сказав, що Шевченку, який помер доволі рано як для умовного середнього людського віку в 65 років, надається додатково 18 років, протягом яких він може на свій розсуд здійснити три подорожі в минуле своє життя і спробувати виправити допущені ним помилки, аби з меншою вагою «гріхів» прийти до останнього Суду.

Не розкриваємо більше дивовижних подій у романі, аби заохотити зацікавлених до його прочитання. Зазначимо тільки, що для другої, в романі найзначнішої семантикою та найбільшої обсягом, мандрівки в минуле романний Шевченко обрав Оренбург 1850 року, «приземлив-

шись» у флігелі біля будинку Карла Герна та його дружини. Узагальнено в цій мандрівці поет нібито ж запрагнув інакше «тягти лямку», тобто служити службу, аби здобути офіцерський чин і суттєво полегшити своє засланче життя. Означуючи цей сюжетний «контур» роману, заважуємо на, звісно ж, нафантазованих цікавих, інколи – дискусійно-провокативних, колізіях твору, адже С. Росовецький «переніс» у роман і немало неоднозначних суджень із опублікованої роком раніше книги «Тарас Шевченко. Сучасна біографія». Саме на цю другу фантастичну подорож у минуле припадає й аналізована в розвідці історія з Гернами та Ісаєвим. У ній теж є суперечливі інтерпретації, але викладені «по-сучасному», не без постмодерністської стилістики.

На одному з дражливих, дискусійно-провокативних моментів твореної С. Росовецьким актуальної тут історії вище вже зауважено. Тут відзначаємо, що цей відомий дослідник і письменник зі своєї «сучасної біографії» переніс і в сюжет роману версію про нібито платонічну «естетичну» закоханість Шевченка в юного та красивого Ісаєва [18, с. 120–121], а тому нібито «жорстоко ревнував» його до Софії Герн, наслідком же було відоме «викриття». Версія, зауважимо, аж надто нафантазована, суб'єктивована і дражлива. Мотивування С. Росовецьким саме таких Шевченкових почуттів щодо Ісаєва і в біографії, і в романі надумане й непереконливе. Власне, оцей «революційний» штрих від С. Росовецького до аналізованої реальної історії тільки й можна долучити, відповідно його оцінивши. Бо практично все інше, що в романі витворено про Шевченка, Гернів та Ісаєва, є цілком нафантазованою, такою собі «альтернативною» версією до історії реальної.

Майже в усьому романі «Шевченко між світами» його головний герой постає посутньо «інакшим» у порівнянні із самим собою «історичним». Так само «інакшими» постають у творі й інші персонажі, зокрема Карл і Софія Герни. Штабс-капітан тут – «законспірований начальник таємної служби», до нього в цій же службі долучено і старанного на службі романного Шевченка. Тарас у романі веде з Герном розлогі діалоги про його дружину й Ісаєва, вони «філософствують» на теми взаємин чоловіків і жінок, Герн навіть бачить Шевченка коханцем Софії, в романі, зрештою, вони ними і стають. Тут немало любовних діалогів і сцен, інколи не без еротики. Старанний на службі романний Шевченко всі ці перипетії переживає «без наслідків»...

Увесь роман, витворені в ньому «альтернативні» колізії, картини й образи читаються з цікавістю й розумінням суто літературної фантазійності, доволі далекої від реальностей буття конкретної людини – Шевченка. Зрештою, у фіналі твору, волею прозаїка, звісно, романний Шевченко усвідомлює, що саме реальне його буття на білому світі було правильним, безальтернативним, а в найвищому Суді все це стверджено. Тож і виписана в романі версія про взаємини Шевченка і Гернів є суто літературною, нафантазованою, такою, котру, певно, й не варто долучати до кола відповідних інтерпретацій у шевченкіані. Вона цілком окремішня.

Висновки. Натомість, узагальнюючи розглянуті вище «реалістичні», сказати б, інтерпретації суперечливої події, можемо виснувати, що, по-перше, майже в усіх творах і дослідженнях їх автори, відчуваючи «лоскитливість» історії, намагалися пом'якшити певні її «мінусові» нюансування у вчинку Шевченка; по-друге, життєписці шукали, як, скажімо, З. Тулуб у своєму романі, певні інші мотивування події; по-третє, й це, вочевидь, цілком виправдано, автори творів через ширше і рельєфніше творення образів інших учасників історії, насамперед Ісаєва та Софії, певним чином «розподіляли» між ними шлейф негативу, а в іншому напрямку послідовно утверджували думку про те, що й тодішнє палке Шевченкове бажання захистити честь друга ігнорувати не можна. Чи переконливо все це вдалося реалізувати і дослідникам, і письменникам-життєписцям, хтозна. Щодо аналізованої історії Шевченкового буття, певно, кожен складає і складатиме власну думку.

Про видимо шевченкофобські варіації тут мову не ведемо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Росовецький С. Шевченко. Сучасна біографія. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2020. 472 с.
2. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка. Київ: Дніпро, 1982. 547 с.
3. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. Т. 5: Пе – С. НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка; редкол.: М.Г.Жулинський (голова) [та ін.]. Київ, 2015. 1040 с.
4. Чалий М. Життя і твори Тараса Шевченка (Звід матеріалів до його біографії) / перекл. з рос. В. Смілянської. Київ: Веселка, 2011. 263 с.
5. Кониський О.Я. Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014. 672 с.
6. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. Київ: АТ «Обереги», 1994. 456 с.
7. Т.Г.Шевченко. Біографія / за ред. Є.П.Кирилюка. Київ: Наукова думка, 1984. 560 с.
8. Дзюба І. Тарас Шевченко. Київ: Видавн. дім «Академія», 2005. 704 с.
9. Дзюба І. Шевченкофобія в сучасній Україні. *Київ*. 2007. №3. с. 2–23.
10. Сушинський Б.І. Тарас Шевченко: геній – в самотині. Роман-есе. Одеса: Вид. дім «ЯВФ», вид-во «Друк», 2006. 464 с.
11. Сиротюк М. Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис. Київ: Радянський письменник, 1968. 229 с.
12. Іваненко О. Тарасові шляхи. Роман. Київ: Веселка, 1974. 448 с.
13. Вадецький Б. Акын Терези. Шевченко в ссылке. Роман. Москва: ГИХЛ, 1961. 304 с.
14. Тулуб З. В степу безкраїм за Уралом. Роман. Київ: «Дніпро», 1984. 509 с.
15. Шевчук Вас. Син волі: Роман у двох книгах. Київ: Дніпро, 1989. 715 с.
16. Поліщук В. Музи Тараса Шевченка. Інтимно-любовні дискурси української літературної шевченкіани: монографія. Київ: Вид-во Ліра-К, 2023, 338 с.
17. Братан М. Сердитий Бог. Драматична повість. *Степ*: Літературно-художній альманах творчих спілок Херсонщини. Херсон: «Джерела», 1997. С. 6–50.
18. Росовецький С. Шевченко між світами. Біографо-фантастичний роман. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2022. 328 с.